

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 55-56 (2019)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 55-56 (2019)

Η δημογραφική και οικονομική πορεία της Πρέβεζας τα τελευταία 300 χρόνια

Γιώργος Ιάσωνος Μουστάκης

doi: [10.12681/prch.28251](https://doi.org/10.12681/prch.28251)

Copyright © 2019, Γιώργος Ιάσωνος Μουστάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουστάκης Γ. Ι. (2019). Η δημογραφική και οικονομική πορεία της Πρέβεζας τα τελευταία 300 χρόνια. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (55-56), 131-149. <https://doi.org/10.12681/prch.28251>

Γιώργος Ι. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ

Η δημογραφική και οικονομική πορεία της Πρέβεζας τα τελευταία 300 χρόνια

Για τους κατοίκους και την κοινωνία της Πρέβεζας μπορεί να γράψει κανείς από τα χρόνια της Βενετοκρατίας και μετά. Μέχρι το 1495 η Πρέβεζα ήταν φάντασμα και είναι αυτονόητο να μην υπάρχουν στοιχεία. Από το 1495, που αναφέρεται στην ιστορία και μέχρι τη Βενετοκρατία το 1718, η Πρέβεζα ήταν ένα χωριό με μεικτό πληθυσμό από περισσότερους Τούρκους και λιγότερους χριστιανούς. Ο Ισπανός Floristan¹ γράφει ότι την Πρέβεζα το έτος 1605 κατοικούσαν πενήντα χριστιανικές οικογένειες και εκατό οικογένειες μουσουλμάνων. Η Πρέβεζα την εποχή εκείνη δεν είχε δικούς της οικονομικούς πόρους και ζούσε από τη φρουρά του κάστρου και τις εργασίες του μεγάλου ναυπηγείου που κατασκεύασε ο Σουλτάνος προκειμένου να εκστρατεύσει στην Ιταλία.² Σε αυτό το περιβάλλον ζούσε η χριστιανική μειοψηφία, γι' αυτό και δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί. Διακόσια χρόνια είχε τον ίδιο σχεδόν πληθυσμό.

Στη Βενετοκρατία κατοίκησαν στην Πρέβεζα δύο μεγάλες ομάδες κατοίκων από διαφορετικούς τόπους και σε διαφορετικό χρόνο. Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου (1714-1718) ήλθε η πρώτη ομάδα. Με αυτήν επανήλθαν οι παλιοί χριστιανοί κάτοικοί της, που είχαν φύγει λόγω του πολέμου και αρκετοί από εκείνους, οι οποίοι στη διάρκειά του στον ευρύτερο χώρο είχαν ταχθεί υπέρ των Βένετων. Μερικοί από την κοντινή χέρσο Ελλάδα και λίγοι από τις πρώην βενετικές κτήσεις στην Πελοπόννησο. Η ομάδα αυτή ήταν και η μικρότερη και ήρθε βιαστικά σε μικρό χρονικό διάστημα. Ο γενικός κατά θάλασσα Προβλεπτής Αντώνιος Λοδεράν αναφέρει προς τον Δόγη στις 3 Φεβρουαρίου 1740, «αί οίκογένειαι Πρεβέζης εἶνε 200 καί ψυχαί 900. Εἶνε ὄλαι γηγενεῖς. Δέν περιλαμβάνονται εἰς τόν ἀριθμόν αὐτόν οἱ ἐξ ἄλλων μερῶν προσελθόντες, οἱ ὅποιοι ἀνεγείρουν σπίτια λιθόκτιστα καί ἐσχημάτισαν ἐν

---

¹ Πρβλ. FLORISTAN 1993, 78.

² Μετά την εκστρατεία στην Ιταλία το ναυπηγείο συνεχώς συρρικνώνεται και τελικά έκλεισε.

προάστιον (borgo) μέ αρκετόν πληθυσμόν [...]».³ Οι κάτοικοι αυτοί κατοικούσαν στον παλιό οικισμό που ήταν από το κάστρο της Μπούκας και έως τον δρόμο που οδηγεί μέχρι το ποτάμι, σήμερα οδό Κ. Καρυωτάκη, και ως τον δρόμο προς τον Ι. Ν. του Αγίου Νικολάου που ήταν και νεκροταφείο. Όλοι τους εκκλησιάζονταν στον Ι. Ν. του Αγίου Νικολάου που ήταν και ο μοναδικός. Όσοι από τους κατοίκους αυτούς δεν ήταν Πρεβεζάνοι γρήγορα ταυτίστηκαν με τους γηγενείς και αποτέλεσαν μια κοινότητα.

Τούρκοι κάτοικοι δεν υπήρχαν. Κατά τον πόλεμο του 1684-1699 οι Τούρκοι μετοίκησαν στην Άρτα. Μετά τον πόλεμο αυτόν, η Πρέβεζα παραχωρήθηκε στην Τουρκία. Οι Τούρκοι κάτοικοι δεν γύρισαν όλοι, και αυτοί που γύρισαν έμειναν μόνο δεκαπέντε χρόνια και έφυγαν οριστικά στις αρχές του πολέμου (1714-1718). Η Πρέβεζα, στα χρόνια της Βενετοκρατίας είχε κατοίκους αποκλειστικά χριστιανούς, στη συντριπτική τους πλειοψηφία ορθοδόξους.

Η Βενετία γνώριζε ότι για να προοδεύσει ο τόπος έπρεπε να δημιουργηθούν οικονομικοί πόροι. Προσφέρονταν δύο: η εκμετάλλευση του Αμβρακικού, ο οποίος μέχρι τότε δεν αλιεύονταν, και το φύτεμα ελαιόδεντρων. Για την αλιεία, που ήταν άμεσης απόδοσης, έφεραν αλιείς από το νησί Μπουράνο της λιμνοθάλασσας της Βενετίας (Μπουρανέλοι). Από αυτούς έμαθαν και οι άλλοι να αλιεύουν. Από τότε και μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποκλειστικά αλιείς του Αμβρακικού και των ιβαριών ήταν Πρεβεζάνοι. Αυτοί νοίκιαζαν από τη Βενετία τα ιβάρια και τα νερά του Αμβρακικού (πεντάτη⁴). Οι αλιείς κάτοικοι της Κορωνησίας αρχικά ήταν αλιεργάτες στα ιβάρια. Το νησί ήταν ιδιοκτησία της μονής, της οποίας οι διοικούντες τους επέτρεψαν να κτίσουν σπίτια. Έτσι, ο οικισμός της Κορωνησίας δεν ήταν ποτέ ιδιοκτησία Τούρκου αγά. Το 1881 ο πρώτος μητροπολίτης κάλεσε σε μεγάλη σύσκεψη ιερωμένους και λαϊκούς με θέμα την ανέγερση μητροπολιτικού μεγάρου. Στο πρακτικό της σύσκεψης αυτής (Αρχεία Μητροπόλεως) η Κορωνησία κατατάσσεται ως η πρώτη ενορία της Πρέβεζας.

Ο δεύτερος οικονομικός πόρος θα προέρχονταν από το ελαιόλαδο που θα έδιναν τα ελαιόδεντρα που φυτεύτηκαν σε όλο τον κατάλληλο για την καλλιέργειά τους τόπο της κτήσης. Το ελαιόλαδο είχε ζήτηση στην αγορά. Εξαγόταν στη Ρωσία με βαρέλες, που τότε άρχισαν να κατασκευάζονται. Η Βενετία εξάγγειλε στους υπηκόους της ότι θα παραχωρούσε δωρεάν γη σε εκείνους που θα φύτευαν ελαιόδεντρα. Τους χορηγούσε συνήθως 40 στρέμματα χέρσα, σε μερικούς 60, και σπανίως 30. Έτσι, άρχισαν να έρχονται Επτανήσιοι μέχρι που καλύφθηκε η διαθέσιμη γη. Αυτοί στην αρχή σχημάτισαν το

³ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 24.

⁴ Φόρος επί των αλιευμάτων, των ελεύθερων αλιείων στον Αμβρακικό κόλπο στην αρχή ήταν 5 % και μετά έγινε 10 %. Καταργήθηκε το 1948.

«προάστιο» (*borgo*) με αρκετό πληθυσμό, τον οποίο ο προβλεπτής δεν το συμπεριέλαβε στους κατοίκους της Πρέβεζας. Αυτοί αποτέλεσαν τη δεύτερη και μεγαλύτερη ομάδα που εγκαταστάθηκε και ήταν από όλα τα νησιά του Ιονίου πελάγους.

Το 1741 η Βενετία ίδρυσε την κοινότητα της Πρέβεζας αποκλειστικά από την πρώτη ομάδα των παλαιών κατοίκων, οι οποίοι το ζήτησαν με αίτησή τους. Μόνον αυτοί και οι απόγονοί τους είχαν το δικαίωμα να ψηφίζουν και να εκλέγονται στα αξιώματα της κοινότητας. Τον πίνακα των ονομάτων, που βρίσκεται στα αρχεία της Μητρόπολης, τον δημοσίευσε η Πρεβεζάνα Ρόδη Σταμούλη.⁵

Σε απόσταση από τους παλαιούς κατοίκους έφερε τους Επτανήσιους και ο εκκλησιασμός τους σε δικούς τους ναούς, που λειτουργούσαν κατά το σύστημα που είχαν επιβάλλει οι Βενετοί στα Επτάνησα και το έφεραν στην Πρέβεζα οι νεοερχόμενοι. Ένας Επτανήσιος ιερέας έκτιξε στις εκάστοτε παρυφές τις πόλης ένα μικρό οικοδόμημα, το οποίο διαμόρφωνε σε ιερό ναό και ήταν ιδιοκτησία του. Στον ιδιόκτητο αυτό ναό λειτουργούσε ο ίδιος και οι απόγονοί του και όταν δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν τον ενοικίαζαν ή τον πωλούσαν. Στον κάθε ναό εκκλησιάζονταν οι νεοφερμένοι, οι οποίοι κοινωνικά ενώνονταν με τους προερχόμενους από το νησί τους κατοίκους. Παραδείγματα ο Ι. Ν. Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης («κτῆμα τῆς οἰκογ. Θερμογιάννη ἐκ Κερκύρας»), του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου («ἀνεγερθεῖσα ὑπὸ τῶν προγόνων τοῦ ἀειμνήστου ἱερέως Παναγιώτου Τζουράκη Λευκαδίου»), του Αγίου Βασιλείου («ἠκοδομήθη ὑπὸ τῆς οἰκογ. Δεβάρη [ἐκ Κεφαλληνίας] εἰς ἣν ἐφημέρευον ἱερεῖς ἐξ αὐτῆς τῆς οἰκογ. μέχρι τοῦ ἔτους 1866, ὅτε ὁ τελευταῖος αὐτῆς γόνος ερεὺς καὶ Οἰκονόμος Βασίλειος Δεβάρης, προτροπῆ καὶ παρακινήσει ἱεραρχικῆ, παρεχώρησεν αὐτὴν εἰς τοὺς ἐνορίτας»)⁶.

Χωρίς την αλιεία δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί το φύτεμα του ελαιώνα, που ήταν το μεγαλύτερο παραγωγικό έργο που έγινε ποτέ στον τόπο μας. Για το φύτεμα του ελαιώνα πρώτα κόπηκαν τα άγρια δένδρα και εκχερσώθηκε ο τόπος με τα πρωτόγονα εργαλεία, δουλειά βαριά και χρονοβόρα. Τα δε ελαιόδεντρα χωρίς νερό και λίπασμα αργούν να αναπτυχθούν και να καρπίσουν. Όλα αυτά τα χρόνια μοναδικός πόρος ζωής ήταν η αλιεία. Ο Leake γράφει ότι το 1805 η Πρέβεζα είχε 400 οικογένειες που ζούσαν από την αλιεία.⁷ Ύστερα από 65 χρόνια οι οικογένειες των αλιέων ήταν διπλάσιες του πληθυσμού που είχε η πόλη το 1740. Τον χειμώνα οι αλιείς ασχολούνταν με τα ελαιόδεντρα και την αλιεία.

⁵ Πρβλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1987α· 1987β.

⁶ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 252-253.

⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 195.

Με την παραγωγή του ελαιόλαδου άρχισε η οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Τότε άρχισαν να έρχονται από την περιοχή των Ιωαννίνων για δουλειά π.χ. οικοδόμοι φουρναράιοι, τσαρουχάδες, μεταφορείς, εμποροραπτάδες, αλλά και εργάτες για δουλειά στα λιτρουβιά. Όλοι αυτοί έρχονταν τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, χωρίς τις οικογένειές τους και όταν τους δίνονταν η ευκαιρία πήγαιναν στα χωριά τους.

Με τα χωριά της περιφέρειας, τα οποία ήταν ιδιοκτησίες των αγάδων της Άρτας και ήταν άτεχνα, οι κάτοικοι της πόλης δεν είχαν συναλλαγές. Ο προβλεπτής της Θάλασσας στην αναφορά του προς τον Δόγη μεταξύ άλλων γράφει ότι «πρέπει νά αναλάβουν ύπευθύνως τήν φύλαξιν τῶν συνόρων ἀπό ἐπιδρομάς κακοποιῶν καί νά παρεμποδίζουσιν τήν εἰσιχώρησιν ἄλλων οἰκογενειῶν ἀπό τήν Ὀθωμανικήν Ἐπικράτειαν».⁸ Απεναντίας επικοινωνούσαν και συναλλάσσονταν με τους κτηνοτρόφους που ζούσαν στην εκτός συνόρων περιοχή, στη Λάμαρη και στο Ακτίο, οι οποίοι ήταν και μεταφορείς-αγωγιάτες. Είχαν ανάγκη να πουλήσουν τα προϊόντα τους και να αγοράσουν άλλα. Αυτοί ήταν οι κάτοικοι της Πρέβεζας τον 18^ο αιώνα και οι τόποι καταγωγής τους, από τους οποίους έφεραν μαζί τους τα ήθη, τα έθιμα και γενικά τον πολιτισμό τους.

Οι Επτανήσιοι ήταν υπερδιπλάσιοι όλων των άλλων κατοίκων, είχαν όμως μεγάλες διαφορές μεταξύ τους και διαφορετικό πολιτιστικό επίπεδο. Η Κέρκυρα είχε τότε 400 χρόνια υποτελείας στη Βενετία. Η Λευκάδα μέχρι τότε είχε μόλις 19 χρόνια. Από το 1500 την κατείχαν οι Τούρκοι και ένα χρονικό διάστημα ήταν άντρο Τούρκων πειρατών. Η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος ήταν βενετικές κτήσεις από το έτος 1500. Όλες όμως οι διαφορές που είχαν οι Επτανήσιοι μεταξύ τους, όπως και με τους άλλους κατοίκους, εξέλειπαν γρήγορα και σε δύο με τρεις γενεές προέκυψε μια κοινωνία ομοιόμορφη με επτανησιακό άρωμα.

Η επίτευξη της ομοιομορφίας της κοινωνίας σε μικρό χρονικό διάστημα οφείλεται στην ενασχόλησή τους με τα τοπικά θέματα και την άσκηση της αυτοδιοίκησης, με το δικαίωμα εκλογής τους στα διάφορα αξιώματα, που τους παραχώρησε η Βενετία και αναγράφονται στον κανονισμό που συνέταξε ο προβλεπτής της θάλασσας.⁹ Με τον κανονισμό που ψήφισε η γερουσία της Βενετίας κυβερνήθηκε η Πρέβεζα τα υπόλοιπα 56 χρόνια σχεδόν ως αυτόνομη πολιτεία.

Από την ανάγνωση του κανονισμού αυτού διαπιστώνει κανείς ότι η ελληνική κοινότητα της Πρέβεζας στα χρόνια της Βενετοκρατίας είχε δικαιώματα που δεν έχουν και οι σημερινοί δήμοι, όπως το σοβαρό θέμα της προστασίας της υγείας των κατοίκων με την εκλογή τριών Ελλήνων υγειονόμων,

⁸ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 24.

⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 28.

«οί όποιοι θά φροντίζουν άγρύπνως εις τήν έξασφάλισιν τής υγείας».¹⁰ Στο τέλος ο κανονισμός αναγράφει: «Επιτρέπεται τόσον εις τά μέλη του Συμβουλίου τής Κοινότητος, όσον και εις τούς λοιπούς κατοίκους ή χρήσις τών πυροβόλων όπλων ίνα έξασκώνται εις τήν χρήσιν τούτων και όσιν έτοιμοι εις κάθε περίστασιν».¹¹

Η κατοχή πυροβόλων όπλων και η ένταξη των κατοίκων στο σώμα των τσέρνιδων (πολιτοφυλάκων) επηρέασε σημαντικά τη διαμόρφωση της νέας κοινωνίας. Κύρια δουλειά των τσέρνιδων ήταν η φύλαξη των συνόρων της κτήσης και των ακτών του Ιονίου πελάγους.

Στο δεύτερο μισό της Βενετοκρατίας όλοι οι κάτοικοι είχαν δικό τους μεγάλο κομμάτι γης με ελαιόδεντρα. Δηλαδή, παλαιοί και νέοι από ακτήμονες έγιναν ιδιοκτήτες γης. Παράλληλα, όποιος ήθελε μπορούσε να ασχοληθεί με την αλιεία στον Αμβρακικό. Για τα άφθονα ψάρια, την εξεύρεση δουλειάς τον χειμώνα στον ελαιώνα και στα λιτρουβιά, όπως και το άφθονο κρέας δύο περιόδους τον χρόνο από την κτηνοτροφία του ευρύτερου χώρου, την Πρέβεζα την έλεγαν φτωχομάνα.

Η ελευθερία που παρείχε στους κατοίκους η αυτοδιοίκηση, η μορφή της οικονομίας του τόπου, η οπλοφορία και η ένταξη τους στην πολιτοφυλακή από 18 χρονών μέχρι 50 και η κατοίκηση της πόλης αποκλειστικά από Έλληνες ήταν οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν να δημιουργηθεί μια ευημερούσα κοινωνία. Πολιτιστικά η κοινωνία των τελευταίων χρόνων της Βενετοκρατίας συμπορευόταν με τις κοινωνίες των πρωτευουσών των Επτανήσων, χωρίς βέβαια τους κόντηδες, τις κοντέσες και τους ποπολάρους, με σκιάδη βενετική παρουσία και δημοκρατική αντίληψη.

Όσα έχουν διασωθεί από τη ζωή της περιόδου αυτής, όπως οι απόκριες, τα κούλουμα, το σπάσιμο των πηλινων το Μεγάλο Σάββατο, το σαβόρο και τα πετάλια, η λαδόπιτα και οι χαλβάδες έχουν επτανησιακή καταγωγή. Παράλληλα, στην Πρέβεζα κατέφυγαν πολλοί αγωνιστές της ελευθερίας (Σουλιώτες, Ανδρούτσος, Γρίβας), αλλά και πολλοί ληστές και ζωοκλέφτες για να αποφύγουν την τιμωρία από το τουρκικό κράτος για τις αξιόποινες πράξεις τους.

Τα 56 χρόνια που οι Πρεβεζάνοι ζούσαν ευτυχισμένοι, η Βενετία διαβιούσε σε μεγάλη οικονομική κρίση,¹² γιατί το εμπόριο της Ευρώπης με την Ασία, που πριν διεξαγόταν διά μέσου της Μεσογείου τότε πλέον γινόταν από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας από Ευρωπαίους, πρώτα Πορτογάλους και Ισπανούς και μετά Ολλανδούς και Άγγλους. Στη συνθήκη του Καμποφόρμιο (1796) που υπογράφηκε στην Ιταλία μετά τον πόλεμο Γαλλίας και Αυστρίας, ο νικητής Ναπολέων Βοναπάρτης πρόσθεσε και την κατάργηση του κράτους

¹⁰ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 27.

¹¹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 28.

¹² ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 36.

της Βενετίας. Οι βενετικές κτήσεις περιήλθαν στη Γαλλία, μεταξύ αυτών και η Πρέβεζα.

Ο διοικητής του γαλλικού στρατού που κατέλαβε την Πρέβεζα από την αρχή αγνόησε τους Πρεβεζάνους πολιτοφύλακες και το σώμα τους, με τους οποίους θα ενίσχυε τη δύναμή του. Όταν μαθεύτηκε ότι έρχεται τουρκικός στρατός για να καταλάβει την Πρέβεζα, ο διοικητής πήρε τους περισσότερους από τους 500 στρατιώτες που είχε και πήγε με 340 στη Νικόπολη για να αποκρούσει τις χιλιάδες του τουρκικού στρατού. Οι δε πολίτες έφυγαν και πήγαν σε τόπους που θα ήταν ασφαλείς. Η πόλη άδειασε από τους κατοίκους. Εάν όλοι οι Γάλλοι αμύνονταν στο κάστρο και ενισχύονταν από τους πολιτοφύλακες, οι οποίοι είχαν τα όπλα στα σπίτια τους, και καθώς η θαλάσσια επικοινωνία με τα Επτάνησα ήταν ελεύθερη, οι Τούρκοι δεν θα μπορούσαν να την κατακτήσουν και δεν θα γινόταν ο χαλασμός της Πρέβεζας.

Όταν οι Πρεβεζάνοι άκουσαν ότι θα έφευγαν οι Βενετοί, χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα. Σε εκείνο που ήθελε τους Γάλλους και σε εκείνο που ήθελε τους Τούρκους. Η αντίθεση αυτή έφερε στην επιφάνεια προσωπικές διαφορές, των οποίων έλαβε γνώση ο Γάλλος διοικητής, που αδιαφόρησε για την ανασυγκρότηση του ένοπλου τμήματος της πολιτοφυλακής και στηρίχθηκε στον Π. Τσαρλαμπά, του οποίου η βοήθεια όμως ήταν μικρή. Μετά το χαλασμό αναθεμάτισαν τους αρχηγούς των φιλογάλλων με τα λόγια:

*Ανάθεμά σε Τσαρλαμπά
κι εσύ παπα-Μαλτέζο
που δεν θέλατε την Τουρκιά
κι φέρατε τον φραντσέζο.*

Η οικογένεια Τσαρλαμπά μετά τον χαλασμό εγκαταστάθηκε στη Λευκάδα. Τελευταίος της οικογενείας Μαλτέζου ήταν ο Σωτήρης. Το σπίτι τους ήταν στην αγορά. Τώρα είναι το δικηγορικό γραφείο του Βασιλείου Γιάπρου.

Μετά την νίκη του, ο Αλή πασάς έστειλε τους αιχμαλώτους και τα κεφάλια των σκοτωμένων Γάλλων στρατιωτικών στην Κωνσταντινούπολη. Για να φανεί η νίκη του πιο μεγάλη σκέφτηκε να σκοτώσει Πρεβεζάνους και να στείλει και τα δικά τους κεφάλια. Οι Πρεβεζάνοι όμως είχαν εξαφανισθεί και αυτός βιαζόταν. Στο βάλτο και στα ιβάρια είχαν καταφύγει αρκετοί. Ήταν οικογένειες των ενοικιαστών και των εργαζομένων σε αυτά, όπως και οικογένειες συγγενών και φίλων τους. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν κακές. Ο Αλή πασάς τους έστειλε μήνυμα, με το οποίο τους διαβεβαίωνε ότι εγγυάται για τη ζωή τους και τα ρούχα τους και να παύσουν να κρύβονται. Όταν αυτοί βγήκαν από τον βάλτο και από τα άλλα μέρη και μαζεύτηκαν στη Σαλαώρα για να επιστρέψουν στην Πρέβεζα, τους συνέλαβε και σκότωσε τους άνδρες. Έστειλε δε τους υπόλοιπους στη λεηλατημένη Πρέβεζα.

Η λεηλασία της πόλης, οι σκοτωμοί, η οριστική φυγή μερικών κατοίκων από την πόλη και η καταπάτηση των περιουσιών τους από τους Τούρκους ονομάστηκε «χαλασμός της Πρέβεζας». Ο χαλασμός έφερε μεγάλη αλλαγή στη ζωή των κατοίκων. Κατήργησε την αυτοδιοίκηση και έφερε ένα αυταρχικό καθεστώς. Στην οικονομία, κήκαν πολλά ελαιόδεντρα και χάθηκε το εισόδημά τους για πάντα. Ο Άγγλος Leake που ήρθε στην Πρέβεζα το 1805 γράφει ότι κάποτε κήκε το εν τρίτο του ελαιώνα.¹³ Είναι υπερβολή, γιατί η έκταση στην οποία ήταν τα ελαιόδεντρα αυτά είναι πολύ μικρότερη. Γνωρίζω πολύ καλά αυτήν την περιοχή. Κατά την περίοδο των ιταλικών βομβαρδισμών του 1940-41 έζησα 40 μέρες εκεί. Ήταν έκταση ιδιοκτησίας συγγενών της μάνας μου. Η περιοχή προσδιοριζόταν από 15 νησίδες ελαιόδεντρων που ήταν διασκορπισμένες στον χώρο. Τώρα υπάρχουν πέντε. Η περιοχή αυτή επαρκούσε για 25.000 με 30.000 ελαιόδεντρα.¹⁴ Οι Τούρκοι ιδιοποιήθηκαν ελαιόδεντρα κατοίκων που έφυγαν και όχι μόνο. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ελαιώνα άλλαξε. Τον 19^ο αιώνα πολλά από τα λιοστάσια τεμαχίστηκαν από τους συνιδιοκτήτες και δεν παρείχαν υπολογίσιμο εισόδημα. Άλλοι πουύλησαν τα ελαιόδεντρα τους και έτσι δημιουργήθηκαν μεγαλοιδιοκτήτες, που ήταν κυρίως έμποροι.¹⁵ Οι ιδιοκτήτες του ελαιώνα δεν ασχολούνταν πλέον με τα ελαιόδεντρα. Όλες τις δουλειές τις εκτελούσαν άλλοι κάτοικοι. Από τους μεγάλους ιδιοκτήτες μερικοί ζούσαν αποκλειστικά από την ελαιοπαραγωγή τους. Αυτοί και οι απόγονοι τους διατήρησαν τα ελαιόδεντρα πολλά χρόνια. Όπως οι τρεις αδελφοί Κονεμένου και οι απόγονοί τους, που είχαν 2.500 ελαιόδεντρα στο Σκαφιδάκι. Οι έμποροι αργά ή γρήγορα θα τα έχαναν, γιατί το εμπόριο τότε γινόταν στα τυφλά. Δεν υπήρχαν τράπεζες και οι χρεοκοπίες ήταν συχνές. Τον 19^ο αιώνα στην Πρέβεζα υπήρχε εμποροδικείο που δίκαιζε εμπορικές υποθέσεις. Ο Σπύρος Καρύδης που ήταν τραπεζίτης είχε 2.500 ελαιόδεντρα. Τα άφησε στον γιο του Πέτρο, ο οποίος πέθανε το 1942 άγαμος. Ο τυρέμπορος Κωνσταντίνος Κρασιτίης είχε 1.800 ελαιόδεντρα και μερικές εκατοντάδες στρέμματα γης στην Ταράνα. Περισσότερα από 2.000 ελαιόδεντρα και δύο λιτρουβιά είχαν οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Χαράλαμπος Τόλιας. Ο Θωμάς Φραντζής είχε λιτρουβιό και 2.500 ελαιόδεντρα.¹⁶ Όταν είχες περισσότερα από χίλια ελαιόδεντρα μπορούσε να ζήσεις άνετα την οικογένειά σου. Ο σημαντικότερος ιστορικός της Ηπείρου τον 19^ο αιώνα Ιωάννης Λαμπρίδης (1837-1891) έγραψε ότι στα Γιάννενα μόνο πέντε οικογένειες μπορούσαν να ζήσουν από το εισόδημα ακινήτων. Στην Πρέβεζα χάρη στον ελαιώνα μπορούσαν να ζήσουν πολλοί περισσότεροι.

¹³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 191.

¹⁴ Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 60.

¹⁵ Περίπου 30 εξ αυτών είχαν και δικά τους λιτρουβιά, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 62-67. Για τα ελαιοτριβεία της Πρέβεζας πρβλ. και ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ 2007.

¹⁶ Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 64-65.

Ο άλλος πρωτογενής οικονομικός πόρος του τόπου, η αλιεία, όπως ήταν φυσικό δεν έπαθε σχεδόν καμία ζημιά κατά τον χαλασμό. Έτσι, η αλιεία και η ελαιοπαραγωγή συνέχισαν χωρίς διακοπή να παράγουν πλούτο.

Από τη μετά τον χαλασμό τραγική κατάσταση έσωσε τον τόπο η συνθήκη της 21^{ης} Μαρτίου 1800 μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, με την οποία οι πρώην βενετικές κτήσεις της Πρέβεζας, της Βόνιτσας, της Πάργας και του Βουθρωτού αυτονομήθηκαν και αποτέλεσαν τη Δημοκρατία Κοντινέντε με πρωτεύουσα την Πρέβεζα και με διοικητή τον αγαθότατο Τούρκο Αμπντουλάχ Βέη (1803-1807). Με ειρήνη και τάξη άρχισε να ανασυντάσσεται η κοινωνία του τόπου και να ανασυγκροτείται η οικονομία. Ο Αλής όμως δεν ησύχασε, εκμεταλλεύτηκε τις αντιτιθέμενες πολιτικές και τις συγκρούσεις των ευρωπαϊκών κρατών και την κατάλληλη στιγμή δολοφόνησε τον Αμπντουλάχ Βέη και κατέλαβε αναίμακτα την Πρέβεζα, η οποία εντάχθηκε οριστικά στην κυριαρχία του. Μετά την κατάληψη της πόλης, ο πασάς αμέσως άρχισε να την οχυρώνει με την τεχνική βοήθεια των Γάλλων. Κατασκεύασε την τάφρο μήκους 2.700 μέτρων και στις άκρες της το κάστρο του Αγίου Γεωργίου, με το περιτείχισμα που έφτανε μέχρι τη θάλασσα και το πυροβολείο της Βρυσούλας. Το τείχος του τελευταίου, στη νότια πλευρά, συνεχιζόταν μέχρι εκεί, όπου βρίσκεται σήμερα η πυροσβεστική υπηρεσία. Επίσης, έκτισε τα κάστρα του Παντοκράτορα, του Αγίου Γεωργίου και του Ακτίου και βελτίωσε το κάστρο του Αγίου Ανδρέα. Κατασκεύασε το σαράι του και το χαμάμ των ιαματικών λουτρών. Σε δεκατρία χρόνια ο Αλή έκτισε στην Πρέβεζα περισσότερα οχυρωματικά έργα απ' όσα είχαν κατασκευάσει όλοι μαζί οι κατακτητές της από την ίδρυσή της.

Σε μια εποχή, κατά την οποία στον ελλαδικό χώρο αναπτυσσόταν η βιοτεχνία, το εμπόριο, η ναυτιλία και η οικονομία βελτιώνονταν, η Πρέβεζα ήταν κόλαση για πολλούς Έλληνες από πολλά μέρη, αφού τους υποχρέωνε ο Αλή πασάς να δουλεύουν στα έργα του με συνθήκες εξοντωτικές.

Τη δεκαετία 1820-1830 η Πρέβεζα ήταν βάση εξόρμησης του τουρκικού στρατού και για τα δύο πρώτα χρόνια ήταν βάση των στρατευμάτων του Χουρσίτ πασά της Πελοποννήσου, ο οποίος πολέμουσε τον Αλή πασά. Οι συνθήκες ζωής στην πόλη ήταν τραγικές. Πολλοί Τούρκοι στρατιώτες, όλοι άτακτοι, κοιμόνταν στα σπίτια και ζητούσαν φαγητό. Οι πράξεις βίας ήταν συνεχείς. Ο Παναγιώτης Μαμάτης σημείωσε στο εμπορικό βιβλίο του: «1820, οι Τούρκοι έσπασαν με τσεκούρι τα πόδια του παιδιού του Παπαγρίπου».¹⁷ Τα υπόλοιπα χρόνια της δεκαετίας ήταν το πιο ασφαλές πέρασμα των πασάδων που εκστράτευαν στην επαναστατημένη Ελλάδα. Με μικρά σκάφη περνούσαν τον στρατό τους στον όρμο του Λουτρακίου και από την Κατούνα και τη δυτική πλευρά της λίμνης Αμβρακίας έφταναν στον Αχελώο.

¹⁷ Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 279.

Η θάλασσα δεν μπορούσε να λεηλατηθεί. Το εισόδημα της όμως μειώθηκε λόγω της οικονομικής κρίσης. Η πόλη ήταν γεμάτη από χήρες και ορφανά. Δημογραφικά η αλλαγή ήταν μεγάλη. Ο Αλή πασάς εγκατάστησε εδώ τους Αλβανούς κατοίκους του χωριού Γαρδίκι, το οποίο αυτός είχε καταστρέψει γιατί είχαν προσβάλει τη μάνα του. Τους εγκατέστησε στον χώρο μεταξύ του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής και του Ι. Ν. Προφήτη Ηλία, ο οποίος τότε ήταν εξωκλήσι. Από τότε στους τέσσερις κατοίκους της Πρέβεζας, ο ένας ήταν μωαμεθανός. Οι μωαμεθανοί αυτοί για έναν αιώνα και πλέον έβαλαν τη σφραγίδα τους στην πόλη. Ένα απλό παράδειγμα είναι το πώς στο διάστημα αυτό οι χριστιανοί σταμάτησαν να τρώνε χοιρινό κρέας. Όταν ένας κρεοπώλης πωλούσε στο μαγαζί του χοιρινό κρέας, όλοι οι μωαμεθανοί σταματούσαν να αγοράζουν από το μαγαζί αυτό. Έτσι, οι κρεοπώλες δεν πωλούσαν χοιρινό και οι Έλληνες δεν έτρωγαν χοιρινό μέχρι το 1924, που έφυγαν οι 1.400 μωαμεθανοί κάτοικοι της Πρέβεζας.

Τα χρόνια αυτά ούτε η εκπαίδευση μπορούσε να αναπτυχθεί. Αν και ο Αναστάσιος Θεοφάνης, που πέθανε στη Ρωσία το 1814, άφησε χρήματα για την οικοδόμηση και τη λειτουργία σχολείου στην Πρέβεζα, ο Αλή πασάς έκανε δικό του νόμο, που όριζε ότι αυτός κληρονομεί όσους από τους υπηκόους του ζούσαν στα ξένα και δεν είχαν παιδιά. Έμαθε για τον Θεοφάνη και περίμενε. Μετά δε τον θάνατό του οι Τούρκοι λόγω της επανάστασης του 1821 δεν έδιναν άδεια οικοδόμησης σχολείου. Την έδωσαν μετά το 1830. Το σχολείο λειτούργησε το 1836 και έκτοτε προσέφερε μεγάλο έργο στην εκπαίδευση.

Σιγά-σιγά τον 19^ο αιώνα άρχισε να αναπτύσσεται και το γενικό εμπόριο. Προ του 1850 υπήρχαν πλούσιοι έμποροι, όπως ο Πέτρος Σκέφερης.¹⁸ Το σπίτι του υπάρχει ακόμα. Είναι στη γωνία της αγοράς και της οδού Σαπουντζάκη.

Τον 18^ο αιώνα το εμπόριο του λαδιού το ασκούσαν οι Βενετοί, οι οποίοι το εξήγαγαν. Τον 19^ο αιώνα το εμπόριο του λαδιού το ασκούσαν οι ιδιοκτήτες των λιτρουβιών, τα οποία ήταν περίπου 30 και οι ενοικιαστές του φόρου της δεκάτης. Το πωλούσαν δε στο εσωτερικό της Ηπείρου. Το μετέφεραν με μουλάρια μέσα σε ασκιά από δέρμα τράγου.

Μεγάλη οικονομική ώθηση έδωσε η τυροκόμηση του σκληρού τυριού και η εξαγωγή του. Η πλήρης ανάπτυξη του εμπορίου αυτού από τους Συρρακιώτες εμπόρους, οι οποίοι είχαν κάνει την Πρέβεζα κέντρο συγκέντρωσης τους και εξαγωγής, ήταν τη δεκαετία του 1880-90.

Την περίοδο αυτή η οικονομίες των Ιωαννίνων και της Άρτας αντιμετώπισαν μεγάλη κρίση. Γιατί μετά το 1870 κατάρρευσε οριστικά η οικονομία

¹⁸ Η σύζυγος του ήταν η Αγγελική Γερασίμου Καραπάνου. Κόρη τους ή εγγονή ήταν η μάνα του Δ. Χέλμη, διευθύντη της Εθνικής Τράπεζας και υπουργού συντονισμού στην Κυβέρνηση της ΕΡΕ (1956-58) του κ. Καραμανλή. Ο εγγονός του Περικλή Σκέφερη ήταν πρέσβης και υφυπουργός εξωτερικών.

της πρωτοπόρας αστικής τάξης 150 κωμοπόλεων και μεγάλων χωριών της Δυτικής Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, που ασχολούνταν από την προβιομηχανική εποχή με τη βιοτεχνία παραγωγής υφασμάτων και το εμπόριο αυτών στον ελλαδικό χώρο και σε πόλεις της Δυτικής Μεσογείου και Ευρώπης. Με τη βιομηχανική επανάσταση, τα αντίστοιχα βιομηχανικά προϊόντα εκτόπισαν τα βιοτεχνικά από τις αγορές οριστικά. Οι αστοί κάτοικοι των οικισμών αυτών μετοίκησαν σε άλλους τόπους και ασχολήθηκαν με άλλες δουλειές. Τα χωριά του νομού της Πρέβεζας δεν παρήγαγαν βιοτεχνικά προϊόντα και γι' αυτό η τοπική οικονομία δεν επλήγη.

Άλλο γεγονός που έβλαψε το εκτεταμένο γιαννιώτικο εμπόριο ήταν η απελευθέρωση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881). Ωφέλησε όμως την Πρέβεζα, γιατί η Άρτα αποκόπηκε από το λιμάνι της Σαλαώρας και από τότε το εμπόριο άρχισε να διακινείται από την Πρέβεζα και να αναπτύσσεται το λιμάνι της, που ήταν απομονωμένο από το εμπόριο της Δυτικής Ελλάδος από τα χρόνια της Βενετοκρατίας. Επίσης, όλη η περιοχή δυτικά του ποταμού Αράχθου, που παρέμεινε στην Τουρκία, υπήχθη διοικητικά στην Πρέβεζα, η οποία από καζάς (επαρχία) έγινε σαντζάκι (νομαρχία).

Σε ελάχιστο χρόνο οι Τούρκοι έκτισαν διοικητήριο (το δικαστικό μέγαρο), στο οποίο στέγασαν όλες τις υπηρεσίες καθώς και νοσοκομείο, με σχέδια Γερμανών μηχανικών. Η Πρέβεζα για πρώτη φορά έγινε διοικητικό κέντρο σημαντικού μέρους της Ηπείρου. Τότε ιδρύθηκε η Ιερά Μητρόπολης Νικοπόλεως και Πρεβέζης, ιδρύθηκε η δημογεροντία και κτίστηκε το μητροπολιτικό μέγαρο, στη θέση του σημερινού, το οποίο κατεδαφίστηκε από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς το 1940-41. Παράλληλα, σημειώθηκε ανάπτυξη της παιδείας με πανεπιστημιακής εκπαίδευσης διδασκάλους, όπως τον Ιωάννη Παχούμη και τον Δημάρατο.

Ο Ιωάννης Λαμπρίδης (1837-1891) γράφει σχετικά με τη συμβολή του σκληρού τυριού στην οικονομία του τόπου.

Ἐὰν δε πρό τινων ἐτῶν κατὰ τὸ παράδειγμα των ἐκ τῆς πολίχνης Σεράκου πολλὰ τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων τῆς πόλεως δὲν κατειργάζοντο τὸ γάλα δι' ὑπαλλήλων καὶ ἰδίως Βλάχων πρὸς κατασκευὴν εἴδους τυροῦ, Μανοῦρι καλουμένου, καταναλισκουμένου δὲ ἐν Ἰταλίᾳ, Μάλτα καὶ Σμύρνη ἰδίως, δὲν ἀνελάμβανον δὲ καὶ τροφοδοτήσεις τοῦ στρατοῦ, οὐδὲ ἐξεμίσθουν γαίας ὀθωμανῶν μάλιστα καὶ εἰς ἀλευρεμπόρους σχεδὸν πάντες δὲν μετετρέποντο, ἢ ἐμπορικῇ τῆς πόλεως τάξει σχεδὸν ἤθελεν ἐκλείψει.¹⁹

Την τυροκόμηση του σκληρού τυριού την ανακάλυψε τυχαία ο Συρρακιώτης Κοσβογιάννης, οποίος έπηξε τυρί με πιο ζεστό γάλα. Μετά το 1850 άρχισε η

¹⁹ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971.

τυροκόμηση του κεφαλοτυριού και η εξαγωγή του, πρώτα στην Ιταλία. Η πλήρης ανάπτυξη του έγινε από τους Συρρακιώτες, πολλοί των οποίων εγκαταστάθηκαν στην Πρέβεζα, την οποία έκαναν κέντρο συγκέντρωσης τυριού προς εξαγωγή. Από τότε η Πρέβεζα έγινε το λιμάνι εξαγωγής του ηπειρώτικου εμπορίου. Το παραδοσιακό λιμάνι, η Σαλαώρα, ήταν πιο κοντά στα Γιάννενα. Για να πάει ένα μουλάρι από τα Γιάννενα στη Σαλαώρα και να γυρίσει ήθελε 4 ημέρες. Για να έλθει στην Πρέβεζα ήθελε 5 ημέρες.

Τα τυροκομιά ήταν πολλά και μικρά, οι έμποροι και οι εργαζόμενοι σε αυτά πολλοί. Σε κάθε χωριό, σε κάθε τσελιγκάτο υπήρχε και ένα. Αρκετοί έμποροι είχαν περισσότερα του ενός. Μετά από λίγες μέρες έφερναν το τυρί στην Πρέβεζα σε μεγάλες αποθήκες. Εκεί τα αλάτιζαν, τα γύριζαν και τα έπλεναν, ώσπου να ωριμάσουν καλά για να μεταφερθούν στο εξωτερικό. Αποθήκες υπήρχαν στην Πρέβεζα και μια στην Πάργα, της οικογένειας Ρίγγα, που ήταν έμποροι στην περιοχή της Παραμυθιάς. Η Σαλαώρα ήταν έρημος τόπος. Αυτό ωφέλησε την Πρέβεζα.

Η εξαγωγή του σκληρού τυριού συνέβαλε στην ανάπτυξη για πρώτη φορά στην Πρέβεζα μικρού στόλου ιστιοφόρων. Ο Χρήστος Χασάνης (γεν. 1897) και ο Αθανάσιος Μανόπουλος (γεν. 1902), οι οποίοι είχαν δικά τους εκτελωνιστικά γραφεία από το 1923 και μετά, μου είπαν ότι τότε η Πρέβεζα είχε 30 ιστιοφόρα. Από αυτά, 10 με 12 ταξίδευαν στην Ιταλία, τη Μάλτα και μερικά από αυτά ταξίδευαν στο Τούνεζι, την Αλεξάνδρεια και τη Σμύρνη. Τα μικρότερα δούλευαν με «συρμαγιά». Δηλαδή, ο ιδιοκτήτης τους είχε ένα κεφάλαιο, με το οποίο ορισμένες εποχές του χρόνου αγόραζε προϊόντα και τα μετέφερε από σκάλα σε σκάλα για να τα πουλήσει. Οι παλιότεροι θυμούνται τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ξένα καϊκια μέχρι 20 τόνων, που έρχονταν και πουλούσαν κρεμμύδια από τα Βάτικα, σκόρδα από το Τσιρίγο και καρπούζια με σφραγίδα από το Λεσίι, ασβέστη για τις οικοδομές, πήλινα δοχεία (στάμνες, μπότια, παδέλες κ.ά.) από την Αίγινα. Όλοι περίμεναν τα καϊκια για να κάνουν τις προμήθειες τους. Αυτή η πανάρχαια μορφή του εμπορίου κράτησε μέχρι την εκπνοή των ιστιοφόρων και των μηχανοκίνητων καϊκιών. Κάπως έτσι δούλευε το εμπόριο και στην Ιταλία, Μάλτα κτλ. Γι' αυτό μερικοί από τους ιδιοκτήτες των μεγάλων ιστιοφόρων ήταν έμποροι, όπως ο Κωνσταντίνος Μουστάκης, ιδιοκτήτης της γολέτας «Ευαγγελίστρια» και ο νεώτερος του Γεώργιος Ποταμιάνος, που ήταν ιδιοκτήτης των μεταφερόμενων φορτίων μέχρι το έτος 1914.

Με το τυρί ενός εμπόρου δεν συμπληρώνονταν φορτία. Περισσότεροι έμποροι δεν μπορούσαν να φορτώσουν τυρί στο ίδιο πλοίο, γιατί το πουλούσαν από τα πλοία. Γι' αυτό αναζητούσαν για να συμπληρώσουν το φορτίο τους με άλλα εμπορεύματα, όπως καυσόξυλα από την περιοχή του ποταμού Λούρου, κάρβουνα, βελανίδια, γελάδια, λίγα χοιρινά, γιατί ήταν επικίνδυνο φορτίο, βούρλα από τον βάλτο κ.ά. Στην επιστροφή συμπλήρωναν το φορτίο

τους με μαλτεζόπετρες από τη Μάλτα. Όλες οι οικοδομές της πόλης μας που έχουν μαλτεζόπετρες κτίστηκαν αυτήν την εποχή. Από την Ιταλία φόρτωναν ποζολάνα για την κατασκευή των οικοδομών, που την περίοδο αυτή, που δεν υπήρχε τσιμέντο, ήταν σημαντική συνδετική ύλη. Έτσι, μαζί με το τυρί αναπτύχθηκε παράλληλα η ναυτιλία και το εμπόριο άλλων ειδών. Όπως ακριβώς νωρίτερα είχε αναπτυχθεί η ναυτιλία των νησιών του Αιγαίου μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), με τις μεταφορές των σιτηρών από την Ουκρανία στη Δυτική Ευρώπη.

Στην Πρέβεζα συναντήθηκαν με τις θαλάσσιες μεταφορές και οι χερσαίες, οι οποίες διεξάγονταν με μουλάρια, κυρίως από Συρρακιώτες αγωγιάτες, που τότε είχαν 3.000 μουλάρια και 1.000 φοράδες για τη γέννησή τους. Οι χερσαίες μεταφορές ήταν πιο προσοδοφόρες από τις θαλάσσιες για τον τόπο. Για παράδειγμα για να μεταφερθούν στα Γιάννενα 100 τόνοι φορτίου ήθελαν περισσότερα από 1.000 φορτώματα μουλαριών. Το κάθε φόρτωμα ήταν 70 οκάδες. Οι αγωγιάτες είχαν κατά μέσο όρο 4 με 5 μουλάρια ο καθένας. Άνθρωποι και ζώα κοιμόνταν στα δέκα πανδοχεία (χάνια) που είχε τότε η Πρέβεζα και κατανάλωναν ποσότητες φαγητών, ζωοτροφών, πετάλων, καρφιών και προμηθεύονταν τσαρούχια, σαμάρια και άλλα. Το πλήρωμα ενός ιστιοφόρου από την άλλη κοιμόταν και μαγείρευε στο σκάφος.

Μεγάλος πλούτος, επίσης, ήλθε στην Πρέβεζα από το λαθρεμπόριο που διεξαγόταν με την ελεύθερη Ελλάδα, το οποίο αναπτύχθηκε λόγω της μεγάλης φορολογίας των εισαγόμενων προϊόντων που επέβαλε η ελληνική κυβέρνηση. Ο Χαρίλαος Τρικούπης για να κάνει μεγάλα έργα όπως τη διώρυγα της Κορίνθου, την αποξήρανση της Κωπαΐδας, τους σιδηροδρόμους κ.ά. δανείστηκε μεγάλα ποσά και δεν μπορούσε να δώσει τις δόσεις. Γι' αυτό επέβαλε μεγάλους φόρους στα εισαγόμενα προϊόντα, με τους οποίους τα προϊόντα αυτά στην Ελλάδα απέκτησαν τιμές πολλαπλάσιες αυτών που είχαν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Έτσι, κάτοικοι της ελεύθερης Ελλάδας αγόραζαν τα προϊόντα αυτά νόμιμα στην Πρέβεζα και τα περνούσαν λαθραία στο ελληνικό έδαφος. Ο Αμβρακικός τους διευκόλυνε, γιατί υπήρχαν εκατοντάδες Πρεβεζάνοι αλιείς που ψάρευαν τη νύχτα κοντά στις ελληνικές ακτές, τις οποίες γνώριζαν πολύ καλά, και κοιμόνταν στο σκάφος τους, ώσπου να έλθει η ώρα να σηκώσουν τα δίκτυα. Με το εμπόριο αυτών των εισαγόμενων ασχολήθηκαν αρκετές δεκάδες Πρεβεζάνοι. Αρκετοί ξεκίνησαν φτωχοί και έγιναν πλούσιοι, όπως ο Ιωάννης Ρέντζος. Μερικοί άνοιξαν υποκαταστήματα στη Φιλιππιάδα, όπως οι αδελφοί Πουλίσση και ο προαναφερθείς Ιωάννης Ρέντζος. Έξω από τη γέφυρα της Άρτας εγκαταστάθηκε ο Πρεβεζάνος Μιχάλης, που αργότερα εγκαταστάθηκε μέσα στην πόλη.

Σε όλο το μήκος του Αράχθου, που ήταν τα ελληνοτουρκικά σύνορα, και στο Ιόνιο, γινόταν λαθρεμπόριο. Τα εφόδια αυτά έρχονταν στην Πρέβεζα από την Τεργέστη με τα πλοία της γραμμής. Από το ημερολόγιο του Ιωάννη Ρέντζου

(1868-1933), που το εξέδωσε ο εγγονός του Ιωάννης Ρέντζος, προκύπτει ότι ο Ρέντζος αγόραζε συνέχεια από τον εμπορικό οίκο του Γεωργίου Κούρεντα, που ήταν πρώτος ξάδερφος του πεθερού μου, Αθανασίου Κουρεντα.²⁰

Για τη διακίνηση του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου ήταν απαραίτητοι οι ναυτικοί πράκτορες, που έβρισκαν τα φορτία και τους επιβάτες. Στα τελευταία 40 χρόνια της τουρκοκρατίας κάλυπταν και ένα μέρος της τραπεζιτικής εργασίας. Τότε τράπεζες δεν υπήρχαν και οι εργασίες γίνονταν ως εξής: Ο Γιαννιώτης έμπορος έδινε εντολή ένα μέρος του εισαγόμενου εμπορεύματος να αποσταλεί στα Γιάννενα και το υπόλοιπο να αποθηκευτεί στις αποθήκες του τελωνείου. Ο εκτελωνιστής εκτελούσε την εντολή και πλήρωνε με δικά του χρήματα τον φόρο του εμπορεύματος που έστειλε στα Γιάννενα και για όποια άλλη δαπάνη έκανε. Ο έμπορος εξοφλούσε τον λογαριασμό στον εκτελωνιστή όταν ζητούσε να του στείλει και άλλη ποσότητα, υπολόγιζε τον τόκο των χρημάτων με το επιτόκιο των τραπεζών στα δάνεια που χορηγούνταν. Την τακτική αυτή τη διατήρησαν σε πολλές περιπτώσεις μέχρι το 1940, γιατί με τον τρόπο αυτό κέρδιζαν και ο έμπορος και ο εκτελωνιστής.

Η οικονομία και ο πολιτισμός της Πρέβεζας απέκτησαν φτερά όταν οι ναυτιλιακές εταιρείες Λούντ Τριστίνα (αυστριακή) και Πούλια (ιταλική) δρομολόγησαν ατμόπλοια. Η πρώτη στη γραμμή Τεργέστη – ανατολικές ακτές της Αδριατικής – Πρέβεζα και η δεύτερη Τεργέστη – δυτικές ακτές της Αδριατικής – Πρέβεζα. Τα Λούντ είχαν πολλές γραμμές σε όλη την Αν. Μεσόγειο, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους και μπορούσαν να σε πάνε παντού. Έτσι, μπορούσε κανείς να μεταβεί στην Τεργέστη, την Αλεξάνδρεια και την Ιταλία σε όσο χρόνο ήθελε να πάει στα Γιάννενα. Τα τελευταία αυστριακά πλοία που δρομολογήθηκαν μέχρι την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914) ήταν τα *Brioni* 1.111 τόνων, ναυπηγήσεως 1909, *Apels Reys*, 1.122 τόνων του 1910 και το *Albanien* 1.120 τόνων του 1910. Από την ηλικία των πλοίων διαπιστώνει κανείς και την ποιότητα. Με τα πλοία αυτά έρχονταν τα εισαγόμενα από την Τεργέστη ευρωπαϊκά εφόδια. Ο Αριστείδης Αλέπαντος π.χ. δούλευε ταυτόχρονα με την Τεργέστη και το Φιούμε, από το οποίο φόρτωνε ξυλεία του συγγενή του εμπόρου Μόσχου.

Ο Ορέστης Τσακαλώτος μου είχε πει ότι φοίτησε στο γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου, γιατί η Πρέβεζα δεν είχε γυμνάσιο και στην Αλεξάνδρεια δούλευε ο μεγαλύτερος αδελφός του Κίμων. Στο περίπτερό τους πήγε ο Κωστάκης Δούλης, ο οποίος βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια για δουλειές του πατέρα του, και του είπε ότι ελευθερώθηκε η Πρέβεζα: «Τότε ο Κωστάκης

---

²⁰ Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013. Ο εγγονός Ι. Ρέντζος γράφει στον πρόλογο για τους «φίλους πρεβεζανοδίφες Γεώργιο Μουστάκη και Λάζαρο Συνέσιο, που μάλιστα συνδέονται με δεσμούς ζωής με τον εν Τεργέστη Κούρεντα, στενό συνεργάτη του συγγραφέα», βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 20.

και εγώ αποφασίσαμε να γυρίσουμε στην Πρέβεζα με πλοίο της Λούντ Τριεστίνια. Σε δύο ημέρες φτάσαμε στην Κέρκυρα», μου είπε.

Ο χειρουργός Ιατρός Ιωσήφ Λάζαρος μας έλεγε τη δεκαετία του 1950 ότι τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας αρρώστησε ο Τουρκαλβανός Καραμπέτσος. Ο γιατρός διέγνωσε την ασθένεια και του είπε ότι ο καθηγητής του στη Νεάπολη θεράπευε την πάθηση αυτή με εγχείρηση. Ο γιατρός υπολόγιζε πότε θα φτάσουν στη Νεάπολη, εάν φύγουν με το πρώτο δρομολόγιο και του είπε: «Προλαβαίνουμε». Πήγαν μαζί στην Ιταλία. Εκεί όμως ο ασθενής απεβίωσε. Ο Λάζαρος δάκρυσε, και ο Ιταλός καθηγητής του είπε: «Πρώτη φορά βλέπω Έλληνα να δακρύζει για τον θάνατο Τούρκου. Έχεις δίκιο, οι Τούρκοι είναι καλοί άνθρωποι».

Εκείνα τα χρόνια, όταν ο ασθενής ήθελε να πάει σε νοσοκομείο, πήγαινε στο εξωτερικό. Τη λίγο μεγαλύτερη απόσταση της Τεργέστης από αυτή του Πειραιά-Πρέβεζα την κάλυπταν τα ταχύπλοα πλοία της γραμμής με την Τεργέστη. Οι γιατροί της πόλης μας είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια των χωρών αυτών. Και άλλες φορές συνόδευαν τους ασθενείς εκεί. Επίσης, οι φυματικοί τότε πήγαιναν στο Νταβός της Ελβετίας και όχι στην Αττική. Μέσα στο πλοίο που ερχόταν από την Τεργέστη στην Πρέβεζα πέθανε ο μητροπολίτης Νικοπόλεως Κοσμάς Ευμορφόπουλος τον Σεπτέμβρη του 1901 σε ηλικία 41 ετών (1860-1991). Επέστρεψε από την Αυστρία, όπου είχε μεταβεί για τις ιατρικές εξετάσεις της κλονισμένης υγείας του και να κάνει λουτρά στο Κάρλσμπαντ. Τον συνόδευε ο ιατρός Γεώργιος Γερογιάννης, που είχε σπουδάσει στη Βιέννη, ο οποίος με τηλεγράφημα από την Κέρκυρα, όπου έγινε η κηδεία, ενημέρωσε τη δημογεροντία (Αρχείο Δημογεροντίας).

Έτσι, λοιπόν, σε μια χρονική περίοδο οικονομικής κρίσης για την Ήπειρο και την ελεύθερη Ελλάδα, η Πρέβεζα αναπτύχθηκε και οι κάτοικοί της που ασχολήθηκαν με τις δουλειές αυτές αποτέλεσαν την πολυπληθή αστική τάξη της πόλης μας.²¹ Η αστική τάξη αποτελούταν από εμπόρους, βιοτέχνες και άλλους εκπροσώπους κλάδων της οικονομίας που εξυπηρετούσαν αυτούς, όπως οι θαλάσσιοι και οι χερσαίοι μεταφορείς, οι εκτελωνιστές, οι ναυτικοί πράκτορες, οι πανδοχείς, οι σαμαράδες, καροπιοί κ.ά. Υπήρχαν, επίσης, οι ενοικιαστές των φόρων της δεκάτης του παραγόμενου ελαιόλαδου, της πεντάτης των αλιευμάτων του Αμβρακικού από τους ελεύθερους αλιείς, του λιμενικού φόρου των εισερχόμενων εμπορευμάτων, έσοδο του λιμενικού ταμείου, και των εισερχόμενων από την ξηρά, έσοδο του Δήμου της Πρέβεζας. Όλοι αυτοί οι φόροι καταργήθηκαν το 1948 από την αμερικάνικη οικονομική αποστολή.

²¹ Μετά τη βιομηχανική επανάσταση δημιουργήθηκε η τάξη των μεγαλοαστών: βιομήχανοι, εφοπλιστές, μεγαλέμποροι. Αυτοί είναι λίγοι και δεν κατοικούν σε επαρχιακές πόλεις. Εδώ μιλάμε για την πλατιά τάξη των μικροαστών που δημιουργήθηκε μετά το 1800.

Τα πρώτα χρόνια οι ιδιοκτήτες του Ελαιώνα ήταν αγρότες. Την περίοδο αυτή ήταν σχεδόν όλοι βιοτέχνες και έμποροι. Κανείς από αυτούς δεν ασχολούνταν με δουλειές που ήθελαν τα ελαιόδεντρα. Αυτές τις έκαναν όσοι κατέφευγαν στη φτωχομάνα Πρέβεζα προς εξεύρεση εργασίας. Όλες αυτές οι δουλειές άρχισαν να φθίνουν και να καταρρέουν μετά την απελευθέρωση το 1912. Τότε σταμάτησε το εμπόριο με την ελεύθερη Ελλάδα. Με τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σταμάτησαν για πάντα τα δρομολόγια της αυστριακής Λούντ. Το ηπειρώτικο εμπόριο μειώθηκε και άλλαξε αγορές. Τώρα στράφηκε κυρίως προς την αγορά της Αθήνας. Τα μεγάλα ιστιοφόρα δεν είχαν φορτία. Πρώτα σταμάτησαν αυτά και ακολούθησαν τα πιο μικρά.

Μέχρι το 1907 οι μεταφορές γίνονταν μόνο με μουλάρια και απασχολούσαν πολλά άτομα. Από τότε και μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου γίνονταν με νταλίκες, που τις έσερναν τρία άλογα. Με το τέλος του πολέμου ο γαλλικός στρατός πούλησε τα αυτοκίνητά του, που είχε στο μέτωπο της Μακεδονίας. Δέκα από αυτά ήλθαν στην Πρέβεζα και άλλα πήγαν στα Γιάννενα. Έτσι, οι νταλίκες, που μετέφεραν σε 5 μέρες 1.100 οκάδες φορτίο δούλεψαν μόνο 11 χρόνια. Οι ιδιοκτήτες και οι εργαζόμενοι σε αυτές ήταν σχεδόν όλοι Πρεβεζάνοι και Γιαννιώτες. Το 1924, με τις απαλλοτριώσεις των λιβαδιών, μειώθηκε δραστικά η κτηνοτροφία και το τυρεμπόριο. Γενικά από την απελευθέρωση και μετά άρχισε να καταρρέει η αστική οικονομία που είχε δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Πρέβεζα.

Τα γεγονότα που συνέβησαν τα πρώτα σαράντα χρόνια του 20^{ου} αιώνα ήταν περισσότερα από αυτά που συνέβησαν τα τετρακόσια προηγούμενα. Αμέσως μετά την απελευθέρωση κηρύχτηκε ο δεύτερος, πολυαίματος, Βαλκανικός πόλεμος. Τον επόμενο χρόνο κηρύχθηκε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (1914-1918). Από την αρχή αυτού εκδηλώθηκε ο εθνικός διχασμός, που διήρκεσε μέχρι που παρέδωσε τη σκυτάλη στον επόμενο που είχε χιλιάδες νεκρούς. Στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η Ελλάδα έγινε ξέφραγο χωράφι. Όποιος είχε δύναμη έπαιρνε αναίμακτα ένα ή πολλά κομμάτια. Λίγοι Γερμανοί με πολλούς Βούλγαρους κατέλαβαν την Αν. Μακεδονία μέχρι τον ποταμό Στρυμόνα και αιχμαλώτισαν 3.500 Έλληνες στρατιώτες. Τους μετέφεραν στο Γκέρλιτς και τους κράτησαν μέχρι το τέλος του πολέμου. Η Αγγλία και η Γαλλία πήραν τα νησιά και την κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη, όπου και δημιούργησαν το Μακεδονικό Μέτωπο με την Αυστρία και τη Βουλγαρία. Ένα σώμα ιταλικού στρατού εγκαταστάθηκε στο Αργυρόκαστρο της Αλβανίας και κατέλαβε την ελεύθερη Ήπειρο. Απόπειρα του να καταλάβει την Πρέβεζα απέτυχε.²² Ακολουθούσαν ο αποκλεισμός εισαγωγής τροφίμων, η πείνα και η θανατηφόρα επιδημία της γρίπης. Το 1918 ο πόλεμος τελείωσε. Την πρώτη Μαΐου του 1919 οι Έλληνες πήραν τη Σμύρνη και άρχισε ένας τριετής πόλεμος που κατέληξε στην Μικρασιατική

²² Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 170-179.

Καταστροφή. Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού η δραχμή κουρεύτηκε και υποτιμήθηκε. Η κυβέρνηση του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη έκοψε τα χαρτονομίσματα στη μέση. Το μισό το πήρε ο κάτοχος του και το άλλο μισό το πήρε το κράτος. Στο τέλος του πολέμου αυτού η κρίση μεγάλωσε.

Επίσης, από το έτος 1917 και μέχρι το 1935 έγιναν 12 στρατιωτικά κινήματα και δύο διδακτορίες, του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925) και του Ιωάννη Μεταξά (1936). Οι κυβερνήσεις και των δύο πρώτα πήραν ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή και μετά κήρυξαν τη δικτατορία.

Μετά το 1923 η Ελλάδα έπρεπε να περιθάλπει τους πρόσφυγες Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Έργο τιτάνιο, που απαιτούσε μεγάλα χρηματικά ποσά. Οι δικοί μας πρόσφυγες της Ν. Σαμψούντας και της Ν. Σινώπης μέχρι το 1930 κατοικούσαν σε σκηνές.

Οι εκλογές του 1926 έγιναν για πρώτη φορά με απλή αναλογική. Κυβέρνηση δεν μπόρεσε να σχηματιστεί. Τελικά, έγινε οικουμενική με πρωθυπουργό τον Γ. Καφαντάρη. Η κυβέρνηση αυτή αποφάσισε να κατασκευάσει κρηπιδώματα σε έξι λιμάνια της χώρας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας, του Βόλου, της Πάτρας και της Πρέβεζας. Η κατασκευή των λιμανιών από την ξένη εταιρεία περατώθηκε το 1930-31. Αμέσως μετά ασφαλτοστρώθηκε η Εθνική οδός Πρέβεζας-Ιωαννίνων. Το υπόστρωμα της ασφάλτου έγινε από ασβεστόλιθο που τον έσπαγαν με σφυριά ειδικοί τεχνίτες. Σκορπούσαν τις πέτρες στον δρόμο με πιρούνες και τις πατούσαν με οδοστρωτήρα που κινούνταν με ατμό και έκαιγε ξύλα. Από την Πρέβεζα μέχρι τα Γιάννενα ο δρόμος δεν κρατούσε σταγόνα νερό, τόσο επιμελημένη δουλειά έκαναν. Αμέσως μετά άνοιξαν νέο αύλακα στην είσοδο του Αμβρακικού με 17 πόδια βάθος. Ο μέχρι τότε, που εγκαταλείφθηκε, είχε 11 πόδια, ενώ σήμερα με τη νεώτερη διάνοιξη έχει 31 μέτρα βάθος. Με τα έργα αυτά και τα 400 φορτηγά αυτοκίνητα που μας έδωσε η Αγγλία εξυπηρετήθηκαν οι ανάγκες του στρατού στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940.

Μια μέρα του Δεκέμβρη του 1940 μέτρησα 18 πλοία: μερικά ξεφόρτωναν εφόδια σε όλο το μήκος του λιμανιού και τα περισσότερα περίμεναν τη σειρά τους αρόδο, κοντά στο βουνό του Αγίου Θωμά.

Το 1932 η ελληνική οικονομία χρεοκόπησε και η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές που έγιναν με την απλή αναλογική δεν μπόρεσε να δώσει πλειοψηφία. Γι' αυτό υποχρεώθηκαν να ψηφίσουν το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα και να προκηρύξουν εκλογές. Τα οικονομικά του τόπου διορθώθηκαν. Τον Μάρτη του 1935 εξερράγη κίνημα που ανέτρεψε πολλές καταστάσεις. Η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές του Γενάρη του 1936 δεν μπόρεσε να δώσει κυβέρνηση. Ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις ψηφίστηκε η κυβέρνηση του Δεμερτζή, ο οποίος ύστερα από λίγες μέρες πέθανε και η βουλή εξέλεξε πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά, που την 4^η Αυγούστου 1936 κατήργησε τη δημοκρατία και κήρυξε τη δικτατορία.

Νωρίτερα είχε γίνει η μεγάλη ανταλλαγή των πληθυσμών (1923-24). Από την Πρέβεζα έφυγαν 1.400 Τούρκοι. Συνολικά από τον νομό έφυγαν 2.000. Ήλθαν περισσότεροι από τόσοι. Άλλοι εγκαταστάθηκαν στην Πρέβεζα και οι περισσότεροι στα πέντε πέντε χωριά Αρχάγγελο, Νέα Σινώπη, Νέα Σαμψούντα, Νέα Κερασούντα και Σμυρτούλα. Την 25^η Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί συνέλαβαν τους Εβραίους της Πρέβεζας και τους πήγαν στο Άουσβιτς. Από τους 250 Πρεβεζάνους Εβραίους διασώθηκαν 15. Από αυτούς μόνο η Σαρίνα έζησε ξανά, μετά λίγα χρόνια, στην Πρέβεζα.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο διαλύθηκε η μικρή κοινότητα των Ιταλών που είχαν εγκατασταθεί στην Πρέβεζα τον 19^ο αιώνα. Μερικοί φύγανε, και όσοι μείνανε ελληνοποιήθηκαν. Το ιταλικό σχολείο και ο ιταλικός Ιερός Ναός έπαψαν να λειτουργούν.

Αντίθετα, οι Συρρακιώτες και οι Λευκαδίτες, που είχαν σχέσεις με την Πρέβεζα από την ίδρυσή της, ενίσχυσαν την παρουσία τους στον 20^ο αιώνα. Οι Συρρακιώτες κτηνοτρόφοι από αιώνες κατοικούσαν γύρω από την Πρέβεζα, με την οποία συναλλάσσονταν οργανωμένοι σε ομάδες 10 με 12 οικογένειες, τα λεγόμενα *τσελιγκάτα*. Το τσελιγκάτο αποτελούταν από την οικογένεια που είχε τα πολλά πρόβατα, με μερικές άλλες συγγενικές, που είχαν λίγα και άλλες που οι άνδρες τους ήταν αγωγιάτες ή τυροκόμοι. Το 1924, με τις απαλλοτριώσεις των λιβαδιών, η κτηνοτροφία μειώθηκε. Τα τσελιγκάτα διαλύθηκαν και πολλές οικογένειες από αυτές εγκαταστάθηκαν στον ελαιώνα της Πρέβεζας. Ο ελαιώνας είχε ήπιο κλίμα, πολλά άγρια λάχανα και ξύλα. Οι γυναίκες μάζευαν ελαιόκαρπο, οι άνδρες, προτού να πάνε στα τυροκομεία, δούλευαν στα λιτρουβιά. Αμέσως μετά την εγκατάστασή τους κατασκευάστηκε σχολείο, το οποίο στον πόλεμο του 1940 χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο της Αεράμυνας.

Όταν η Βενετία τον 18^ο αιώνα κάλεσε τους κάτοικους των Ιονίων Νήσων να έλθουν στην Πρέβεζα για να φυτέψουν ελαιόδεντρα, σε τόπους που τους παραχωρούσε, οι Λευκαδίτες είχαν μεγάλη συμμετοχή και συνέβαλαν στη δημιουργία της Πρέβεζας από χωριό σε πόλη. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, για την καλλιέργεια της ντομάτας ήλθαν πολλοί Λευκαδίτες, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην πόλη μας. Οι δεσμοί της Πρέβεζας ήταν πολλοί. Σε δύσσκολες ώρες οι Πρεβεζάνοι καταφεύγανε στη Λευκάδα, όπως μετά το χαλασμό της από τον Αλή, οπότε και εκεί κατέφυγε ο φιλογάλλος Τσαρλαμπάς με τους άνδρες του, μεταξύ των οποίων και ο Τζαβαλάς (Τζαβαλοχώρι).

Κατά το διάστημα του Εμφυλίου πολέμου ο διαπρεπής οικονομολόγος καθηγητής Βαρβαρέσος, με μια ομάδα νέων επιστημόνων εκπόνησαν αναπτυξιακά προγράμματα μελετών έργων. Από αυτήν την πλευρά, η Ελλάδα ήταν έτοιμη στο τέλος του Εμφυλίου πολέμου να αρχίσει την κατασκευή έργων που θα έφερναν την ανάπτυξη. Ο ιδιωτικός τομέας δεν είχε τα προαπαιτούμενα κεφάλαια. Το κράτος ανέλαβε να κατασκευάσει τα έργα και να τα διαχειριστεί. Τον Αύγουστο του 1951 έγινε η έναρξη της κατασκευής των τριών

πρώτων υδροηλεκτρικών έργων της ΔΕΗ από γαλλική εταιρεία. Ανάμεσα στα έργα αυτά είναι και αυτό στον Λούρο ποταμό. Μετά από λίγα χρόνια η ΔΕΗ εκτόξευσε την ελληνική οικονομία και τον πολιτισμό σε επίπεδα που δεν είχαν ποτέ φανταστεί οι Έλληνες. Παράλληλα ιδρύθηκε ο ΟΤΕ, με εγκαταστάσεις σε όλη την Ελλάδα και το διυλιστήριο πετρελαίου στον Ασπρόπυργο. Κατασκευάστηκαν τα Ξενία (ξενοδοχεία) για την ανάπτυξη του τουρισμού, τα πέντε ζαχαρουργεία, για την παραγωγή ζάχαρης, και έγιναν μεγάλα εγχειοβελτιωτικά έργα. Η ίδρυση της μηχανοκαλλιέργειας βοήθησε πολύ τη γεωργία με την κατασκευή όλων των μικρών έργων. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η Αγροτική Τράπεζα κατασκεύασαν δύο μεγάλα εργοστάσια παραγωγής λιπασμάτων. Τώρα δεν λειτουργεί κανένα. Η Ελλάδα εξήγαγε γεωργικά προϊόντα σε κράτη της Ευρώπης, κυρίως στην αγορά της Φρανκφούρτης. Κατασκευάστηκαν οι Εθνικοί δρόμοι Αθηνών-Θεσσαλονίκης και Αθηνών-Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσας και επαρχιακοί και κοινοτικοί σε όλη την Ελλάδα. Η βιομηχανία αναπτυσσόταν με σημαντικούς ρυθμούς.

Το μερίδιο της Πρέβεζας από όλη αυτήν τη δραστηριότητα ήταν σημαντικό, αλλά μάλλον μικρό. Το λιμάνι της, παρ' όλο τον εκσυγχρονισμό του, πέρασε σε δεύτερη μοίρα στην Ήπειρο και η ανάπτυξη στις καλλιέργειες (ντομάτα) δεν ήταν αρκετή για να στηρίξει τη μεγάλη ανάπτυξη της οικονομίας. Τη δεκαετία του 1950 η οικονομική μετανάστευση προς το αθηναϊκό κέντρο ήταν συχνό φαινόμενο.

Από την αρχή της δεκαετίας του 1960 εμφανίστηκε σε εμφανή κλίμακα το εισόδημα από μισθούς και συντάξεις, το οποίο συνεχώς αυξανόταν. Από τότε καταργήθηκαν τα βιβλιάρια, με τα οποία πολλοί Πρεβεζάνοι έπαιρναν βερεσέ ψωμί από τον φούρνο και διάφορα προϊόντα από τον παντοπώλη και από άλλα καταστήματα, αφού μπορούσαν να πληρώσουν με την αγορά τους. Από τη δεκαετία αυτή άρχισαν να κυκλοφορούν και τα πρώτα ιδιωτικά αυτοκίνητα. Με την είσοδο της χώρας μας στην ΕΟΚ έρευσε πλούτος από τις επιδοτήσεις των γεωργικών προϊόντων. Τα τελευταία αυτά χρόνια όμως η γεωργία στον τόπο μας σχεδόν αφανίστηκε. Η δε κτηνοτροφία μειώθηκε αρκετά, ενώ η βιομηχανία παρέμεινε καχεκτική ή και μειώθηκε (π.χ. τα Κλωστήρια).

Πιο πολλοί κάτοικοι πλέον ζούσαν από μισθωτή εργασία, τις συντάξεις και επιδοτήσεις. Ο πλούτος αυτός ήταν πολύ μεγάλος. Αυτό φαίνεται από την ανοικοδόμηση, από τα αυτοκίνητα, και από τα υποκαταστήματα των τραπεζών στην πόλη και άλλα τόσα στην περιφέρεια του νομού.

Τι έγινε, λοιπόν, που με τόσο πλούτο η χώρα, μαζί και η πόλη μας, χρεοκόπησε; – Σπατάλη.

Βιβλιογραφία

- FLORISTAN J., 1993, Η Πρέβεζα, οι Ισπανοί και οι απελευθερωτικοί αγώνες στην αρχή του 17^{ου} αι., στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας. Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα, 73-84
- ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ Α., 2007, Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 349-378
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν. Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1971, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, ΙΙ, Ιωάννινα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ. Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 2003, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, 3^η έκδ., Άρτα
- ΡΕΝΤΖΟΣ Ι. Μ., 2013, *Ημερολόγιο 1893-1912. Η οθωμανική Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ.-Α., 1987α, Οι οικογένειες της Κοινότητας Πρέβεζας (1741) [1^ο μέρος], *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 14, 54-63
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ.-Α., 1987β, Οι οικογένειες της Κοινότητας Πρέβεζας (1741). Β' μέρος, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 15, 61-70